

УДК 332.021.8:631]316.75(497.1)“1941/1945”
314.15-026.48(497.11)“1941/1945”

Срђан Милошевић

ПРОМЕНЕ У АГРАРНОЈ СТРУКТУРИ ИЗАЗВАНЕ РАСЕЉАВАЊЕМ СТАНОВНИШТВА НА ПРОСТОРУ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА *

Апстракт: Овај прегледни рад бави се променама које су политиком окупационих и квислиншких режима настале у домену аграрне структуре, начинима на који су те промене настајале и последицама које су изазвале. Прилог представља рекапитулацију досадашњих истраживања о овом питању уз допуне на основу углавном објављених историјских извора. У средишту пажње је насилна ревизија међуратне аграрне реформе и колонизације, као најмаркантнији вид интервенисања у погледу аграрносојинских односа током Другог светског рата.

Кључне речи: Други светски рат, Југославија (1941–1945), колонизација 1919–1941 (ревизија), аграрна структура, пољопривредна газдинстава, прогон становништва

Промене у аграрној структури настале током Другог светског рата деловањем окупатора само су један аспект вишеструких последица насталих у интеракцији идеолошких и економских чинилаца, чији је израз било уверење да је неаријевске народе било дозвољено и – са становишта фашистичке идеологије – потребно уништавати, расељавати, економски искоришћавати и уопште поступати са њима

* Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у сагласности са привредним интересима окупатора.¹ Са тим у складу били су и поступци квислиншких режима који су, као својеврсна реплика свог идеолошког узора и фактичког господара, спроводили терор над оним деловима становништва остављеним изван круга фашистичких савезника.²

Немачка окупациона зона

На немачком окупационом простору најмасовније исељавање и протеривање са имања било је из словеначких области. Реч је о Горењској и Штајерској, која је била подељена на зону А и зону Б. Предвиђено је да се исељавање Словенаца одвија у три таласа, а требало је да обухвати око 260.000 људи, за чије одредиште су одређене НДХ и Србија, при чему би се из НДХ иселио пропорционалан број Срба.³ На имања исељених Словенаца требало је населити око 58.000 Немаца из разних области југоисточне Европе, а овом броју је касније придодато још око 12.000 Немаца из Кочевља. Програм исељавања је почео да се реализује од јуна 1941. и до августа је било исељено из Штајерске (зона А) близу 6.000 словеначких породица. На том простору је до лета 1943. насељено око 3.000 породица кочевских Немаца, којима су обезбеђене значајне насељеничке повластице. Из зоне Б је исељено 15.000 Словенаца, али је насељавање Немаца у овој области било спорије. У Горењској је до октобра 1944. регистровано 967 словеначких имања за насељавање Немаца, али је на овом простору до 1943. насељено мање од 1.000 Немаца. Са интен-

¹ О променама у аграрној структури и поседовању земље као делу нацистичких привредних планова видети: Т. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama 1941–1945*, Rijeka, Ljubljana, Beograd, 1979, str. 9–55. Такође видети и студије општијег карактера: Ј. Marjanović, „Економска политика немачких нацистичких окупатора у Југославији 1941–1945. (s posebnim osvrtom na nemačku ekonomsku politiku u Srbiji i Banatu)“, *Jugoslavenski istorijski časopis* (dalje JIČ), 3/1963, 73–96; Isti, „Економска политика нацистичких окупатора Југославије“, *JIČ*, 4/1963, str. 62–91; А. Mitrović, „Nacistička ideja velikog privrednog prostora i Jugoistočna Evropa“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, 1/1970, str. 709–733; Isti, „Erganzungswirtschaft: The Theory of an Integrated Economic Area of the Third Reich and Southeast Europe“, *Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade, pp. 1977, 7–45; В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, 1, Beograd, 1983, str. 17–45; М. Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, Beograd, 1991.

² В. Petranović, *n. d.*, str. 46–99; М. Ristović, *n. d.*, str. 86–96 и даље.

³ S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981, str. 27–32

живирањем ратног пожара на простору Југославије ова померања словеначког становништва су успорена, али никада нису сасвим замрла.⁴

Без обзира на ратно савезништво са НДХ, немачки планови су обухватили и исељавање око 5.000 Хрвата настањених у Горењској, у Славонију и Босну, но тај се процес споро одвијао. Немци су били упорни да остваре и овај план исељења и инсистирали су код усташких власти да се оно изврши до краја 1944, али се то није догодило, тим пре што су територије на које је требало иселити поменуто хрватско становништво од разбуктавања устанка биле ван стварне контроле усташке власти.⁵

Немачко окупационо подручје у Банату, формално под влашћу комесарске управе у Београду и касније Недићеве владе, од јуна 1941. године такође је било подручје са којег је према плановима окупатора део становништва, пре свега јеврејског и српског, требало уклонити. На овом простору припадници немачке мањине веома брзо су се организовали и постали практично једина власт, што је формално санкционисао и Савет комесара именованом подбана из редова фолксдојчера, који је имао фактичку власт.⁶

Што се тиче јеврејског становништва у Банату, његова имовина је одмах по окупацији заплена. При немачком Уреду генералног опуномоћеника за привреду Србије основан је посебан Комесаријат за јеврејске куће и земљишне поседе, који је након хапшења јеврејских породица извршио конфискацију, предавао имовину органима квислиншке управе, чији је задатак био да ту имовину продају и новац исплате за потребе Вермахта. Право на куповину јеврејске имовине имали су „пријатељи Рајха“, а пре свих сами Немци, било да су долазили из

⁴ О исељавању Словенаца видети: Т. Ferenc, *Le système d'occupation des nazis en Slovénie, Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941–1945*, Belgrade, 1963, p. 47–133; Т. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Slovenij u godinama 1941–1945*, Rijeka, Ljubljana, Beograd, 1979; N. Gaćeša, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1945–1948*, Novi Sad, 1984, str. 27–31; Т. Zorn, „A Contribution to the Problems Regarding the Nazi Denationalizing Policy in (Austrian) Carinthia and occupied Upper Carniola from 1938 to 1943“, *Third Reich and Yugoslavia*, pp. 423–440.

⁵ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, str. 31–32.

⁶ О приликама у Банату видети: Ш. Вег, „Систем немачке окупационе власти у Банату 1941–1944“, *Зборник за друштвене науке*, 35/1963, стр. 63–104; Ђ. Момчиловић, *Banат и народноослободилачком рату*, Beograd, 1977; З. Јањетовић, „Југословенски Банат 1941. године“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, ур. Д. Алексић, Beograd, 2014, стр. 291–318. О специфичној улози фолксдојчера у организацији власти видети: М. Ристовић, *н. д.*, стр. 97–116; М. Zakic, „The Price of Belonging to the Volk: Volksdeutsche, Land Redistribution and Aryanization in the Serbian Banat, 1941–4“, *Journal of Contemporary History*, 2/2014, pp. 320–340.

Немачке или су били југословенски грађани. Пљачка јеврејске имовине била је од самог почетка темељна, а највеће имање, које је било у поседу браће Ледерер, откупио је концерн „Херман Геринг“. За потребе рада на овом имању, на ком је постојала и фабрика конзерви и сухомеснатих производа, формиран је нешто касније и логор. До краја августа 1941. у Банату више није било јеврејског становништва.⁷

Када је реч о српском становништву у Банату, у контексту аграрне проблематике, главно питање је била међуратна аграрна реформа. У односу југословенских Немаца и југословенских власти у погледу земље постојао је у међуратном периоду суштински сукоб, проистекао много више из дискриминације мањина у додели земље него из одузимања земље Немцима после 1918. Осим што су дискриминисани као аграрни интересенти, Немци су уредбом из 1938. фактички онемогућавани и да купују земљу, будући да је за куповину било потребно одобрење посебне комисије, која таква одобрења по правилу није давала припадницима мањина.⁸ Због свега наведеног локално немачко становништво је видело међуратну аграрну реформу као изразито непријатељску меру власти, иако је 1940. године, на притисак из Немачке, поменута уредба из 1938. била укинута.⁹

Непосредно по наступању окупације на удару нових локалних структура власти, које су сачињавали фолксдојчери, били су управо резултати аграрне реформе и колонизације из међуратног периода. Свему томе је даван формални оквир, обезбеђен одговарајућим уредбама Савета комесара, односно владе у Београду. Окупационе власти су најпре условиле купопродају насељеничке земље својим одобрењем, а затим је и Савет комесара донео уредбу којом су јавне лицитације земљишних поседа стављене под контролу окружног начелства, које је одређивало купца такве земље.¹⁰ По правилу, радило се о етничким Немцима. Савет комесара је затим јуна 1941. донео и уредбу којом су били прописани поступак и услови ревизије међуратне аграр-

⁷ Т. Ковач, „Прилог познавању уништења јеврејске заједнице у Банату током другог светског рата“, *Јеврејски алманах*, 1963/1964, Београд, 1965, стр. 137–144; Б. Ивковић, „Уништење Јевреја и пљачка њихове имовине у Банату 1941–1944“, *Токови револуције*, 1/1967, стр. 373–403; Н. Živković, „Града о пљачки јеврејске имовине у Србији и Банату за време Другог светског рата“, *Zbornik Jevrejskog muzeja*, 3/1975; М. Zakic, *n. d.*, стр. 320–340.

⁸ Н. Гаћеша, „Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини“, *Зборник за историју Матице српске*, 13/1976, стр. 82–91; З. Јанјетовић, *Nemci u Vojvodini*, Београд, 2009, стр. 121–122.

⁹ Н. Гаћеша, „Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини“, стр. 91.

¹⁰ Н. Гаћеша, *Agrarna reforma*, стр. 35; Исти, „Промене у аграрнопоседовним односима и миграциона померања у Војводини 1943“, стр. 404.

не реформе, поништавајући тако сва ограничења која су раније власти Краљевине Југославије донеле како би спречиле да земља доспе у руке припадника мањина.¹¹ Најчешћи услов за одузимање земље био је обрађивање додељеног земљишта, што је био релативно чест случај. На крају, посебном уредбом је прописано да се могу поништити све јавне лицитације вршене на основу уредбе из 1938. (која се односила на Банат) приликом којих имање није продато купцима који су нудили највишу цену, а то су углавном били Немци.¹² Све ове одлуке имале су за циљ да у будућој прерасподели земље фаворизују Немце, пре свега фолксдојчере.

У новим околностима радило се првенствено о намери дислоцирања колониста који су у Банат насељавани после 1918. године, односно о преузимању њихових имања (такозвана Dobrovoljzen-Felder).¹³ Међутим, иако је постојала јасна намера да се пониште резултати међуратне колонизације, локалним немачким властима је са виших инстанци истовремено саветовано да не журе са исељавањем колониста, како пољопривредна производња овог важног житног региона не би превише трпела. Зато је установљен принцип да се земља корисника аграрне реформе подвргне продаји онда када се појави купац који би за ту земљу био заинтересован, а није се приступило исељавању *en masse*. Осим тога, пошто је августа 1941. године Хајнрих Химлер издао наредбу о обустави свих исељавања негерманског становништва, као и о обустави немачке колонизације у југоисточној Европи до свршетка рата, то је и процес исељавања српског становништва из Баната додатно успорен. Ова наредба се није у пракси у потпуности спроводила и, када ратне операције нису представљале сметњу, прогони становништва су се настављали. Ипак, после напада Немачке на СССР ситуација се донекле мења, и то у корист међуратних колониста. Пошто је отварање новог фронта захтевало и нове трупе, претила је опасност да у случају масовног исељавања буде онемогућена пољопривредна производња у Банату. Штавише, марта 1942. саветовано је из Берлина фолксдојчер-

¹¹ „Уредба о делимичном укидању мера извршених на основу закона о аграрној реформи“, *Службене новине*, 81/41.

¹² „Уредба о допуни уредбе о укидању Уредбе са законском снагом о ограничењу отуђивања непокретне имовине на подручју Апелационог суда у Љубљани бр. 87829 од 4. септембра 1936 године“ и „Уредбе са законском снагом о ограничењу отуђивања непокретне имовине на подручју Апелационих судова у Новом Саду и Загребу бр. 15860 од 18 фебруара 1938 године, са свима њиховим изменама и допунама М. С. бр. 1225 од 19. септембра 1940 године“, *Службене новине*, 117/41.

¹³ В. Ivković, „Neki metodi ekonomske politike i privredne pljačke okupatora u Banatu 1941–1944“, *Zbornik Vojvodine 1941*, Novi Sad, 1967; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, str. 35, 36; M. Zakic, *n. d.*, str. 324.

ским властима у Банату да се исељавање добровољаца потпуно обустави.¹⁴

Иако је положај српског становништва у окупираном Банату био веома тежак и неизвештан, уз прогоне, терор и убиства, чињеница је да је исељавање Срба из Баната, односно ревизија резултата међуратне аграрне реформе, током целог рата остало релативно малог обима, у поређењу са ситуацијом у мађарској окупационој зони или у НДХ. Отуда ни промене у аграрној структури у погледу етничког састава власника нису биле драстичне: према подацима из 1938. Немци су у Банату држали 21% земљишта, а јула 1943. године 25,9%. Купци земље која је одузета српским колонистима били су у 85% случајева Немци и у 14% случајева Мађари, док је преостали проценат одлазио на све остале. Према подацима до којих је дошао Никола Гаћеша, од колониста је ревизијом у Банату одузето 11,55% од укупне површине коју су они добили у периоду 1918–1941.¹⁵

Немци су држали као своје окупационо подручје и делове на северу Косова (Подужево, Вучитрн и Косовска Митровица).¹⁶ Ови крајеви, заједно са Новим Пазаром, чинили су засебну Косовску област у оквиру Србије.¹⁷ Априла 1941. састали су се представници Вермахта и тамошњег албанског политичког вођства па је већ тада стављена у изглед „евакуација колонизованих Срба и Црногораца из изразито албанских крајева и подршка албанским земљорадницима с немачке стране у увођењу правилног обделавања земље“.¹⁸ Занимљиво је да је немачко министарство спољних послова поништило овај споразум, што није утицало на нерасположење албанског становништва према Србима и Црногорцима. Користећи се својим новим положајем, милитантне структуре албанског становништва, са наталоженим масовним незадовољством управом после 1912, односно 1918. године, сурово су се обрачунавале са српским насељеницима. Масовност исељавања под притиском разних облика терора стварала је тешкоће немачкој окупационој управи у Србији, па је тражено да се на сваки начин спречи досељавање прогнаних и избеглих

¹⁴ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, str. 33; Đ. Momčilović, *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd, 1977, str. 32; *Economic History of Eastern Europe 1919–1970*, p. 321; M. Zakic, *n. d.*, str. 326.

¹⁵ B. Ivković, *n. d.*, str. 387; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, str. 38; M. Zakic, *n. d.*, str. 32.

¹⁶ F. Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, str. 524–533; A. Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu 1941–1945“, *JIC*, 2/1965, str. 39–61.

¹⁷ Уредба о уређењу и управи у области Косова, *Службене новине*, 96/1941.

¹⁸ Записник о преговорима представника 60. пеџадијске дивизије са квислиншким вођама албанске народности од 21. априла 1941. о организацији власти на подручју ове дивизије, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu* (dalje: *Zbornik NOR*), XII–1, dok. 18.

у Србију. Турнер је морао да интервенише јуна 1941. тражећи да се „једном већ спречи даље протисање избеглица од југа ка северу“ и да се „запрети Арнаутима оружјем, ако не престане протеривање српских насељеника“.¹⁹ Све то, ипак, није дало резултате. Сматра се да је са Косова до априла 1944. исељено више од 40.000 припадника српског и црногорског народа, што је приближан број оних који су током међуратне колонизације насељени. Према евиденцији Комесаријата за избеглице Недићеве владе, број избеглих са простора Велике Албаније износио је 48.808.²⁰ Штавише, дошло је и до значајних уступака тамошњем беговату, пошто је Савет комесара 6. августа 1941. донео уредбу којом је прописано да ће се аграрни односи уредити према новонасталим околностима, при чему је за 1941. годину прописано да „аграрни субјекти“ (корисници аграрне реформе) морају да уступе четвртину летине бившим читлук сахибијама,²¹ што је практично значило обнову феудалних односа.²²

Мађарска окупациона зона

Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје запосела је Мађарска.²³ У поверљивој наредби упућеној војно-окупационим властима из Будимпеште на дан окупације 11. априла 1941. изричито се наглашавало да у третирању затеченог српског становништва треба правити разлику између староседелачког становништва и колониста (насељених после 31. октобра 1918), при чему је за све колонисте (осим Хрвата, ако покажу лојалност) било предвиђено протеривање, које треба да уследи по споразуму са будућом немачком окупационом управом у Србији.²⁴ До тада, колонисте је требало уклонити са имања и сместити у привремене логоре.²⁵

Улазак мађарских окупационих трупа био је испуњен терором и убиствима, пре свега српског становништва.²⁶ Већ тада заправо по-

¹⁹ Izveštaj feldkomandanture 809 od 15. juna 1941, *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 64.

²⁰ S. Milošević, *n. d.*, str. 146.

²¹ Уредба о уређењу и управи у области Косова, *Службене новине*, 93/1941.

²² A. Hadri, *n. d.*, str. 57.

²³ О карактеристикама мађарског окупационог система видети: Ј. Мирнић, „Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи“, *Зборник за друштвене науке МС*, 35/1963, стр. 8; Ђ. Мирнич, „Венгерски режим окупације у Југославији“, *Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941-1945*, Belgrade, 1963, p. 425-493; F. Čulinović, *n. d.*, str. 555-585.

²⁴ Poverljiva vojno-upravna naredba br. 1, *Zbornik NOR*, XV-1, Beograd, Budimpešta, 1986, dok. 14; Ј. Мирнић, „Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи“, стр. 8; Ђ. Мирнич, „Венгерски режим окупације у Југославији“, с. 430.

²⁵ Naređenje komande 3. armije da se osnuju logori, *Zbornik NOR*, XV-1, dok. 27.

²⁶ S. Milošević, *Izbeglice*, str. 67.

чиње и протеривање колониста. Земља која је подељена у југословенској аграрној реформи одлуком мађарске владе од 15. априла 1941. проглашена је државном и од ње је формиран посебан фонд који је требало по врло повољним условима да се распрода мађарским држављанима, преваходно етничким Мађарима. Тај фонд састојао се од 53.000 кј добровољачке земље из добровољачких насеља, 139.000 кј земље добровољаца из мешовитих насеља и 86.000 кј у власништву Јевреја. Овome треба додати и земљу коју је преузела држава а припадала је побијеном становништву, махом сељацима словенског порекла. Интересантно је да је по окупацији Барање ерцхерцог Алберт, као командант 39. пешадијског пука, заузео имање које је некада припадало његовом оцу, а чија је површина била 86.000 кј, тако да се практично читава Барања нашла у његовим рукама. Тако су одлуком мађарске владе од 15. априла сви власници земљишта које је после 1919. дошло под удар југословенске аграрне реформе, укључујући оне који су до ње дошли куповином, изгубили право власништва.²⁷

Према наредби од 22. априла 1941. за напуштено земљиште после протеривања колониста био је предвиђен привремени закуп, на који су имали право пре свега мађарски сељаци, а ако њих није било или нису били заинтересовани, земља се могла дати у закуп и „поверљивим припадницима других народа“. Интересантно је да је наредба прописивала и извесна права бивших власника-колониста: није било дозвољено да буду спречавани уколико би желели да понесу покретну имовину, укључујући и пољопривредне справе, припадао им је новац од стоке продате на јавним лицитацијама, као и део новца од закупа њиховог некадашњег имања.²⁸ Уколико се из колонистичке породице интернира само домаћин, а остатак породице остане на имању, тада је дозвољено да породица наставити са радовима уколико се члановима породице одобри останак.²⁹

Колонисти су протеривани у Србију и НДХ, а они који су остали на територији мађарске окупационе зоне убрзо су затворени у логоре. Готово целокупна популација колониста је уклоњена са својих имања, на која су веома брзо насељени нови колонисти, углавном Мађари. Највећи број насељеника био је из Буковине, њих преко 13.000 (2.856 породица). Такође, из Босне је досељено 408 мађарских породица, а део земљишног фонда је искоришћен за оснивање окућница као језгра будућих газдин-

²⁷ J. Mirnić, „Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora“, str. 143–153.

²⁸ Poverljiva vojno-upravna naredba br 5, *Zbornik NOR*, XV–1, dok. 30.

²⁹ Исто.

става, при чему је од 13.977 таквих окућница Мађарима додељено 13.158, Хрватима 770, Немцима 34 и Словенцима четири.³⁰

У насељима која су настала као чисто колонистичка било је предвиђено да се читава имања додељују мађарском породицама, а у „мешовитим“ насељима земља је била предвиђена као допуна мађарским сељацима који су поседовали мање од 10 кј. До јуна 1941. исељено је из мађарског окупационог подручја у Бачкој и Барањи око 15.000 људи, а око 11.375 је интернирано у логоре. То је свакако већина од насељеног становништва, ког је на територији Бачке било око 29.000. У августу 1941. формиран је у Новом Саду и посебан Савет за сређивање аграрних односа у Јужном крају, задужен да даје предлоге о правцима ревизије аграрне реформе бивше југословенске државе. Било је предвиђено да земљу добију и бивши велепоседници, за које је одређено 5–8% укупног фонда.³¹ Са друге стране, велепоседницима Јеврејима све земља је одузета.³²

После првог таласа протеривања, до августа 1941. године, масовна исељавања су обустављена, а судбина преосталих колониста није решена до краја мађарске окупације. Главни разлог обуставе исељавања био је тај што немачка управа у Србији више није хтела да прима велики број исељеника. Због тога је део пуштен кућама, а део је окупацију провео у логорима. Они су од пролећа 1942. из логора одлазили, у сезони пољопривредних радова, на имања поверљивих газда, где су често били сурово експлоатисани, а када је наступила зима, било је дозвољено и да презиме на имањима газда. Такво стање трајало је и током целе наредне године. Међутим, из политичких разлога (жеља мађарске владе да евентуално склопи сепаратни мир) положај раније тешко дискриминисаног становништва донекле се побољшао од средине 1943. али је то трајало само до немачке окупације, која је уследила марта 1944. Долазак немачких окупационих снага значио је интензивирање експлоатације интернираних колониста и другог становништва, које је сада слато на радове широм окупираних Европе, а на преостало станов-

³⁰ J. Mirnić, „Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora“, str. 143–153; B. Bukurov, „Kolonizacija Bačke za vreme Drugog svetskog rata“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 1/1971, str. 55–63.

³¹ J. Mirnić, „Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora“, str. 143–153; J. Mirnić, „Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji“, *Zbornik za društvene nauke MS*, 35/1963, str. 8–13; A. Lebl, „Agrarna politika okupatora u Bačkoj, Baranji i Međumurju“, *Zbornik za društvene nauke MS*, 35/1963.

³² A. Lebl, „Agrarna politika okupatora u Bačkoj, Baranji i Međumurju“, *Zbornik za društvene nauke MS*, 35/1963, str. 196.

ништво сручили су се још већи намети у погледу давања пољопривредних производа.³³

Сличну судбину као и српски колонисти доживљавали су већ од самог почетка Јевреји, који су у мађарској окупационој зони ипак остали у животу све до немачке окупације 1944. године. Јеврејима је марта 1942. одлуком владе експроприсана сва пољопривредна земља, а са доласком немачких окупационих јединица 1944. конфискована им је и сва преостала имовина, а они послати у логоре, у којима су у огромној већини страдали.³⁴

Због територијалних несугласица око подручја Међумурја мађарски окупатори су вршили притисак да се тамошње хрватско становништво исељава, али то није дало већих резултата, као ни исељавање Словенаца из Прекомурја.³⁵

Италијанска окупациона зона

Италијанска окупациона зона, која је обухватала Истру, делове Словеније, Далмације, Хрватског приморја, Горског котара, Лике, Црне Горе, Косова и Западне Македоније, била је територијално континуирана, али веома разнолика.³⁶ И на овом простору намера окупатора била је, као и у другим областима, да се ревидирају резултати аграрне реформе. У Јужној Србији (делови Косова, Метохије и Македоније) то је заправо имало за циљ да се окупатор представи као заштитник албанског становништва, које се није користило аграрном реформом 1919–1941. или је било чак оштећено њеним спровођењем. У том циљу војно-управне власти су прогласиле одузимање целокупне земље добијене међуратном аграрном реформом од интересената којима је била додељена.³⁷ Када је реч о корисницима нове аграрне реформе, радило се пре свега о Албанцима, али и о делу македонских староседелаца. Италијански окупатор је полазио од становишта да је аграрна реформа у међуратној Југославији на овом подручју извршена „на рачун Албанаца“, па је то сада требало исправити.³⁸ У неким случајевима земљу су поново запосели бивши велело-

³³ J. Mirnić, „Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji“, str. 38–40.

³⁴ Исто, стр. 36.

³⁵ S. Milošević, *n. d.*, str. 64–66.

³⁶ F. Čulinović, *n. d.*, str. 60–85.

³⁷ S. Milošević, *n. d.*; V. Strugar, „Zavođenje italijanske okupacije u jugoslovenskim oblastima, *Glasnik Društva za nauku i umjetnost Crne Gore*, 1/1975, str. 97; N. Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1991, str. 101.

³⁸ Izveštaj više komande oduženih snaga Albanije od 15. jula 1941. načelniku Glavnog generalštaba o uzrocima oružanog ustanka u Crnoj Gori, *Zbornik NOR*, XIII–1, Beograd, 1969, str. 125; Memorandum državnog podsekretara za poslove u Albaniji,

седници, захтевајући од бивших чифчија или других аграрних интересената исплату данка за читав међуратни период.³⁹ Декретом краљевског намесника од 15. маја 1942. уведен је на Косову и у западној Македонији десетак, чије скупљање је било поверено квислиншком апарату, махом Албанцима. Такође, на делу територије обновљени су чифчијски односи.⁴⁰ У суштини, били су поништени резултати међуратне аграрне реформе.⁴¹ Из команде оружаних снага је писано да се намеће „радикално решавање проблема како би се једном засвагда успоставио мир и како би се сређивањем црногорског питања средило и питање Косова у односу на могућу инфилтрацију Срба“.⁴²

Хиљаде српских и црногорских породица било је принуђено да напусти своје недавно оформљено газдинство, уз велики број убиства, чиме се наставио зачарани круг узajмљивања у неправди и крви између Албанаца и Срба, попримајући још бруталније форме, које су, осим протеривања, сада укључивале и масован терор и убијање српског становништва.⁴³

Истовремено са исељавањем и убијањем колониста и староседелца текао је процес насељавања простора Косова и Метохије из Албаније. Делимично се радило о становништву које се иселило у међу-

prema: Luca Micheletta, „Italy, Grater Albania, and Kosovo 1939–1943“, *Nuova Rivista Storica*, 2/2013, p. 521–542.

³⁹ G. Todorovski, „Neke karakteristike okupatorskog sistema u zapadnoj Makedoniji 1941–1944“, *JIC*, 1–2/1970, str. 130–140.

⁴⁰ A. Hadri, n. d., str. 54; T. Тодороски, „Некои институции во западна Македонија воведени во времено на окупација 1941–1944“, *Гласник на Институт за национална историја*, 2/1962, стр. 99–124.

⁴¹ Н. Гаћеша, „Насељавање Косова и Метохије између два светска рата и решавање насељеничког питања после Другог светског рата“, *Радови...*, стр. 252.

⁴² Izveštaj više komande odužanih snaga Albanije od 15. jula 1941. načelniku Glavnog generalštaba o uzrocima oružanog ustanka u Crnoj Gori, *Zbornik NOR*, XIII–1, dok. 48.

⁴³ О размерама злочина над српским и црногорским становништвом нема поузданих података у погледу броја страдалих и прогнаних. Процене броја прогонаних крећу се од 40.000 до 100.000. У овом раду није могуће улазити у детаље, али треба подвући да је страдање пре свега колониста, али и староседелачког српског и црногорског становништва било масовно и да је значајно изменило етничку слику простора. Видети: А. Павловић, „Прилози о страдању колониста на Косову и Метохији током Другог светског рата“, *Архив*, 1/2014, стр. 113–129; Н. Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, Београд, 2009, стр. 17, 173–174; Ј. Пејин, *Страдање Срба у Метохији 1941–1944*, Београд, 1994, стр. 19; В. Бошковић, „Progon naseljenika i Srba meštana sa Kosova i Metohije 1941–1944. god“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, 23/24 (1993/1994), str. 383–414; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 102, 104, 252; В. Глишић, „Албанизација Косова и Метохије 1941–1945“, *Срби и Албанци у XX веку*, прир. А. Митровић, Београд, 1991, str. 285; S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 51–54; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1989.

ратном периоду, а делимично се насељавало и друго албанско становништво. Међутим, као што је случај са исељавањем српског, тако нема поузданих података ни о насељавању албанског становништва. Чини се, ипак, да то насељавање (макар из саме Албаније) није могло бити толико масовно.⁴⁴

У окупираној Црној Гори није било већих промена у аграрној структури, а мере окупатора сводиле су се на забрану свих правних трансакција на земљи без одобрења окупационе власти, њену обавезну обраду под претњом одузимања земље у случају да је власник не обрађује и секвестар над свим јавним добрима.⁴⁵

Далмација је заузимала посебно место у италијанским плановима, који су укључивали и исељавање досељеног становништва после 1918. и репатрирање исељених Италијана. За велики део словенског становништва била је предвиђена италијанизација, али се претходно желео постићи прелазак што више словенског становништва у градове, где би процес асимилације текао лакше. Што се тиче репатријације, до средине 1943. није се вратило више од 100 италијанских породица, јер их се вероватно није много више ни иселило после 1918.⁴⁶ Још једна мера за подстицање италијанизације требало је да буде и додељивање земље ратним ветеранима по завршетку рата, што је углавном остало на нивоу планова. Као и у Црној Гори, и овде су италијанске власти ставиле под контролу промет земље. Међуратну аграрну реформу, осим у домену колонизације (а и то делимично) италијанске власти у Далмацији нису поништиле, већ су, напротив, преузеле преостале недовршене предмете из периода до окупације. Ипак, одредиле су критеријуме према којима се земља могла изгубити: ако држалац није италијански држављанин, ако је осуђен за тешку кривицу или ако је имање запуштено. Основан је и Централни уред за аграрне експропријације са циљем да испитује међуратну аграрну реформу и рестаурише власничка права ако се процени да су старим италијанским грађанима учињене неправде.⁴⁷

⁴⁴ Ово становниште је могуће аргументовати поређењем пописа становништва Албаније пре и после рата. У сазнајном смислу је погодна околност за истраживача да су пописи у Албанији вршени 1940. и 1945, односно непосредно пре и непосредно после завршетка рата. Према тим пописима, Албанија је 1940. године имала 1.084.159 становника, а 1945. регистровано је 1.122.044. Наведено према: В. R. Mitchell, *European Historical Statistics, 1750–1975*, London, 1975.

⁴⁵ F. Čulinović, *n. d.*, str. 629.

⁴⁶ О италијанској окупацији Далмације видети: D. Šepić, „Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji 1941–1943“, *Putevi revolucije*, 1–2/1963, str. 216.

⁴⁷ F. Čulinović, *n. d.*, str. 248.

У словеначком делу италијанске окупационе зоне најамбициознија мера било је откупљивање имања исељених кочевских Немаца, на које је било планирано насељавање Италијана, што се, међутим, није остварило.⁴⁸

Бугарска окупациона зона

Источни делови покрајине Јужне Србије (делови Македоније, Косова и данашње јужне Србије) доспели су под бугарску окупациону управу.⁴⁹ У домену аграра, поред конфискације целокупне имовине Краљевине Југославије, Бугарска је спровела и поништење резултата међуратне аграрне реформе и колонизације, па су многе колонистичке породице протеране, као што је био случај и у другим крајевима.⁵⁰ Али не само колонистичке. Подаци о исељавању из бугарске окупационе зоне су фрагментарни, а ни правна регулатива није била експлицитна. Извесно је да је веома јак притисак уследио одмах по окупацији, па је из команде немачке 12. армије писано у извештају од 12. јула 1941: „Сви Срби настањени у Македонији после 1918. године морају напустити бугарску државну територију, често у року од три дана. Акција исељавања спроводи се безобзирно и тренутно је ограничена само због транспортних тешкоћа.“⁵¹ Тенденција окупатора је била да се изврши бугаризација затеченог становништва, али су и притисци за исељавање били изражени, тим пре што је одмах било прописано да сви који се до априла 1942. не изјасне као Бугари морају да напусте своје домове и иселе се.⁵² Стање у Македонији погоршавао је и став вођства македонских комуниста који су под утицајем Шарла били пасивни, а непријатељски настројени према свим међуратним колонистима, без обзира на њихов став пре 1941.⁵³ Српским сељацима, претежно колонистима, било је наређено да престану са обрадом земље, која је уступана на обраду другим, подобнијим сељацима, а неретко је давана и у власништво другим сељацима. То је само додатно доприносило правном хаосу, који се испољио 1945. године

⁴⁸ N. Gaćeša, *n. d.*, str. 46.

⁴⁹ F. Čulinović, *n. d.*, str. 85, 526, 593–604.

⁵⁰ M. Apostolski, A. Hristov, R. Terzioski, „Položaj okupirane Makedonije u drugom svetskom ratu“, *JIC*, 3/1963, str. 43–71.

⁵¹ Informacija Obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 12. jula 1941. potčinjenim komandama i jedinicama o vojnopoličkoj situaciji u Srbiji, NDH i Makedoniji, *Zbornik NOR*, XII–1, dok. 79.

⁵² S. Milošević, *n. d.*, str. 83.

⁵³ Писмо Централног Комитета Комунистичке Партије Југославије ЦКБ КП од 6 септембра 1941 год. у вези Шарла и његовог контрареволуционарног и антипартиског рада, *Зборник НОР*, VII–1, Београд, 1952, док. 9.

када су катастарским комисијама биле подношене, за једно исто имање, турске, српске и бугарске тапије. Уопште, поред стварања атмосфере која је подстицала исељавање, бугарски окупатори су предузимали и конкретне мере протеривања и расељавања српског, али и староседелачког македонског становништва.⁵⁴

Независна Држава Хрватска

Најдраматичније промене у свим аспектима, па и у оним који се тичу аграра, догодиле су се на простору Независне Државе Хрватске (НДХ), успостављене 10. априла 1941. под влашћу усташа на чијем се челу налазио Анте Павелић.⁵⁵ Рано усташко законодавство недвосмислено открива намеру успостављања режима дискриминације, терора и геноцида, усмерених ка протеривању и уништењу српског, јеврејског и ромског становништва.⁵⁶ Већ 17. априла донет је закон којим је прописано да ће свако ко повреди или је повредио „част и животне интересе хрватског народа или (...) угрози опстанак НДХ“ бити осуђен за велеиздају и кажњен

⁵⁴ S. Milošević, *n. d.*, str. 87–92.

⁵⁵ О успостављању НДХ, карактеру режима и њеној политици видети: V. Novak, *Magnim Crimen*, Beograd, 1986; M. Цолић, *Такозвана Независна Држава Хрватска*, Љубљана, 1973; B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978; F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1978; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 2, str. 394–413; Isti, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 97–176; J. Tomašević, *Rat i revolucija u Jugoslaviji. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010, str. 429–470. Овде се нећемо бавити јеврејском и ромском популацијом, будући да су обе етничке групе у аграрној структури биле веома слабо заступљене. О статусу српског становништва, које је било веома бројно на селу, писано је у многим радовима. Међутим, можемо констатовати да ова тема још увек није добила своју исцрпну и свеобухватну научну монографију. Поред већ наведених општинских студија, у којима је детаљно писано и о положају српског становништва, навешћемо још неке радове који дају општини увид у проблем положаја Срба у НДХ: N. Živković, P. Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd, 1998; M. Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941–1943)“, *Глас CDXX Српске академије наука и уметности*, 16 (2012), стр. 465–494; N. Bartulin, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39/2007, str. 225.

⁵⁶ Овде се опредељујемо за употребу појма геноцид, упркос извесним тезама да се у случају српског и ромског становништва не може говорити о геноциду. У детаљну анализу овог питања овде је немогуће упуштати се, али је потребно нагласити да аутор сматра постојећу литературу о овом питању довољно кредибилном за закључак да је над јеврејском (у целини) и српском и ромском популацијом (делимично) у НДХ почињен злочин геноцида. Поред радова наведених у претходној фусноти (од којих не помињу сви појам геноцид), специфично о теми квалификације злочина у НДХ видети: T. Dulčić, „Mass Killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research“, *Journal of Genocide Research*, 3/2006, pp. 255–282.

смрћу.⁵⁷ Држављанство се могло ускратити свакоме ко није могао доказати да својим држањем није радио „против ослободилачких тежњи хрватског народа“, што је била веома широко постављена формулација, усмерена ка томе да се у ускраћивање права на држављанство, а тиме и свих осталих права, унесе што више произвољности.⁵⁸ Тако се обезбеђивала квазиправна основа за протеривање и лишавање права оних делова становништва којих је НДХ желела да се реши.

Одмах по успостављању усташког режима приступило се ревизији међуратне аграрне реформе. Усташка власт је као један од првих аката, 18. априла 1941, објавила пропис којим се у потпуности развлашћују сви који су земљу добили захваљујући статусу добровољца у Првом светском рату.⁵⁹ Њихове поседе требало је да добију војници „који су се истакли својим владањем и вршењем службе у (...) младој Хрватској војсци“.⁶⁰

Први злочини против српског становништва на простору НДХ десили су се априла 1941.⁶¹ Током маја 1941. српском становништву, и то не само колонистима, усташке власти у Босанској крајини поручивале су да за њих ту више нема места.⁶² Прво озваничавање политике насилног пресељавања становништва био је договор немачких окупационих управа и усташке владе, јуна 1941. године, о пресељавању 220.000–260.000 Словенаца са подручја које је анектирао Трећи рајх на терито-

⁵⁷ Zakonska odredba za obranu naroda i države, *Zakoni NDH*, Zagreb, 1942, str. 15. Видети и: F. Jelić–Butić, *n. d.*, str. 167–171; S. Milošević, *n. d.*, str. 76. О томе колика је била ужурбаност да се издају овакве одредбе које су најављивале државни терор сведочи и чињеница да је поменута „одредба“ у више наврата морала да буде допуњавана, мењана и тумачена, 1, 6, 8. и 23. маја, 3. и 18. јула 1941, 6. фебруара, 28. априла и 26. новембра 1942. Видети N. Živković, P. Kačavenda, *n. d.*, str. 79–86.

⁵⁸ Zakonska odredba o državljanstvu, *Zakoni i naredbe NDH*, str. 18; H. Гаћеша, „Промене у аграрнопоседовним односима и миграциона померања у Војводини 1943“, *Радови...*, стр. 402.

⁵⁹ Zakonske odredbe o nekretninama tzv. dobrovoljaca, *Narodne novine*, 18. 4. 1941.

⁶⁰ Naredba Zapovjedništva kopnene vojske od 27. маја 1941. Zapovjedništvу posadnog bataljona Slavonski Brod o podeli zemlje proteranih Srba Hrvatima, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata*, том I: *Zločini NDH* (dalje: *Zločini NDH*), dok. 38.

⁶¹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 126.

⁶² Према писању листа *Хрватска Крајина*, маја 1941, изасланик за „ликвидацију Врбаске Бановине“ Виктор Гутић отворено је говорио о томе како ће у Хрватској непожељни елементи бити „ружна успомена“, а једном православном свештенику је у разговору објаснио да је то „Божја казна за Србе“. Наведено према: T. Dulic, „Mass Killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research“, *Journal of Genocide Research*, 3/2006, pp. 255–282, 262.

рију Србије и НДХ, као и исељење пропорционалног броја Срба из НДХ у Србију, и то до октобра 1941.⁶³

За спровођење аграрне реформе и колонизације у НДХ формиран је, као централни орган, Завод за колонизацију.⁶⁴ Аграрно законодавство је стварало могућност да имовине буде лишен свако за кога би Завод донео такву одлуку, а конфискација није подразумевала никакво обештећење, осим цинично предвиђеног издатка „за превозне трошкове“.⁶⁵ Ревизија међуратне аграрне реформе извођена је уз ликвидацију и исељавање српског становништва, праћене насељавањем хрватских сељака на испражњена имања, али се морало прихватити и насељавање немачког становништва, као и дела прогнаног словеначког становништва.⁶⁶ Премда целовитих података о обиму ревизије аграрне реформе у НДХ нема, по ономе што је познато, реч је о масовном лишавању пре свега српских колониста од додељене земље. Најобимније последице ревизије аграрне реформе у НДХ биле су у Славонији и Срему, где је на имања одузета од колонизованих добровољаца насељено око 7.000 хрватских и знатан број немачких породица, за које је у Славонији било предвиђено 20% расположиве земље.⁶⁷ На основу поменутог аграрног прописа о добровољцима развлашћена је 8.581 породица добровољаца, са око 75.000 кј земље.⁶⁸

Нису протеривани само добровољци већ и друго становништво, а већина није желела ни да чека протеривање или ликвидацију, па је много српског становништва избегло пред терором.⁶⁹ Одузимањем земље колонистима, православним манастирима и другим држаоцима српске народности створен је за потребе аграрне реформе у НДХ земљишни фонд од око 117.000 кј.⁷⁰ Немачки извори помињу у јулу 1941.

⁶³ Izveštaj nemačkog poslanika u Zagrebu od 4. juna 1941, *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 58; F. Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, *Stanovništvo*, 2/2012; S. Milošević, *n. d.*

⁶⁴ Љ. Иванчевић, „Прилог проучавању аграрне реформе у Срему у време ‘Независне Државе Хрватске’“, *Зборник за друштвене науке*, 43/1966, стр. 127.

⁶⁵ Љ. Иванчевић, *н. д.*, стр. 128.

⁶⁶ T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Slovenij u godinama 1941–1945*, Rijeka, Ljubljana, Beograd, 1979, 199–211, str. 232–234; N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, str. 30–32.

⁶⁷ I. Balta, „Kolonizacija u Slavoniji od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na razdoblje 1941.–1945. godine“, *Rad Zavoda povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43/2001, str. 459–478, 468; Н. Гаћеша, „Промене у аграрнопоседовним односима и миграциона померања у Војводини 1943“, стр. 403.

⁶⁸ F. Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, *Stanovništvo*, 2/2012, str. 6.

⁶⁹ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 127–128.

⁷⁰ N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, str. 47.

године „десетине хиљада“ Срба из Хрватске и Мађарске протераних у Србију.⁷¹ Почетком јула 1941. кришом је у Србију пребачено око 6.000 добровољаца-колониста, али су наставак ове операције зауставиле снаге Вермахта, одузевши усташама сва транспортна средства. Преостале српске добровољце усташке власти су тада распоредиле по имањима хрватских сељака да врше пољопривредне радове.⁷² Према проценама команде оружаних снага на југоистоку из јула 1941. године, број избеглица које су дошле из Хрватске у Србију износио је око 50.000,⁷³ па је један немачки генерал морао да интервенише код Славка Кватерника, Павелићевог заменика, поводом овог „нерегулисаног протеривања“.⁷⁴ У августу се поново помиње „неподношљиво протеривање српског становништва из Хрватске“,⁷⁵ а према подацима са конференције представника немачке војске и хрватског режима из септембра 1941, из НДХ је у Србију протерано и избегло око 104.000 Срба.⁷⁶ Од тог броја 25.000 су били исељени добровољци из Славоније и Западног Срема.⁷⁷

Пошто је протеривање српског становништва из НДХ у Србију изазивало тешкоће немачким окупаторима, режиму НДХ је скренута пажња да се то обустави.⁷⁸ Иако је дошло до смањења исељавања, нарочито услед распламсавања устанка од јула 1941, оно је ипак и даље текло, па је генерал Функ јуна 1942. захтевао да треба „сместа безусловно прекинути свако исељавање“.⁷⁹ И поред тога, оно је трајало све до краја рата, будући да је окупатору из организационо-економских разлога заправо сметала „нерегулисаност“, а не само протеривање, које је са окупаторима и договорено.

Осим законске одредбе о добровољачким имањима, у НДХ су донети и други прописи којима је предвиђен прелазак у државну својину

⁷¹ Izveštaj upravnog odeljenja vojnoupravnog komandanta u Srbiji od 23. jula 1941, *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 87.

⁷² Depeša zapovjednika Zapovjedništva vojne krajine od 4. jula 1941. vojskovođi o problemima preseljavanja Srba-dobrovoljaca iz Slavonije u Srbiju, *Zločini NDH*, dok. 97.

⁷³ Informacija Obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 12. jula 1941. potčinjenim komandama i jedinicama o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, NDH i Makedoniji, *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 78.

⁷⁴ Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 12. jula 1941, *isto*, dok. 77.

⁷⁵ Zapisnik sa savetovanja nemačkog generala u Zagrebu i načelnika štaba komandanta Srbije održanog 12. avgusta 1941. o vojno-političkoj situaciji u NDH i Srbiji i o merama za ugušivanje ustanaka, *isto*, dok. 110.

⁷⁶ Zapisnik sa savetovanja nemačkih i ustaških predstavnika u Zagrebu od 22. septembra 1941, *isto*, dok. 164.

⁷⁷ F. Škiljan, *n. d.*, str. 8.

⁷⁸ Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 12. jula 1941, *Zbornik NOR*, XII-1, dok. 77.

⁷⁹ Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 27. juna 1942, *Zbornik NOR*, XII-2, Beograd 1976, dok. 99.

земље заостале после прогона власника са њихових имања.⁸⁰ Имовина која је остајала иза протераног, убијеног и избеглог становништва пре-
давана је Државном равнатељству за понову, а ако је реч о пољопривред-
ном земљишту – Заводу за колонизацију.⁸¹ Уколико не би било одмах
употребљено за колонизацију, веће пољопривредно имање је давано
„привременом управитељу“ који је имао задатак да организује произ-
водњу на газдинству и обави све предвиђене радове. Што се тиче сит-
нијих сељачких парцела, њих су имали обавезу да бесплатно обраде
преостали Срби или насељени Словенци. Пошто се велики део исеља-
вања догађао током сезоне жетве, сиромашнијим сељацима, национал-
но и политички „подобним“, било је поверено да за награду од 1/10 до
1/8 приноса обаве све послове, од жетве до складиштења жита.⁸²

Међутим, нису насељавана само имања одузета од корисника
међуратне аграрне реформе или другог протераног и побијеног ста-
новништва. У току постојања НДХ предузимане су и акције крчења
земљишта, мелиорације, освајања нових обрадивих површина, тако
да је део поседа настајао и на тај начин.⁸³ Другим речима, није се ра-
дило само о ревизији резултата међуратне аграрне реформе већ о па-
ралелном спровођењу нове аграрне реформе. За земљу добијену коло-
низацијом законодавство НДХ је уводило суспензију својинских права,
уводећи двадесетогодишњу забрану отуђења и оптерећења земље без
дозволе Завода за колонизацију.⁸⁴ Од краја лета 1941. године колониза-
ција је у многим крајевима у којима су почеле интензивније борбе била
практично неизводљива.⁸⁵ Зато је земља давана у наполицу земљорад-
ницима који су се на њој нашли.⁸⁶

⁸⁰ Zakonska odredba o imovini iseljenih lica s područja NDH; Zakonska odredba o imovini osoba koje su napustile područje NDH, oba od 7. avgusta 1941, *Zakoni i naredbe*, str. 364, 366; видети: Љ. Иванчевић, *н. д.*, стр. 128; П. Вукелић, „Окупациона власт и систем националне дискриминације за време ‘Независне Државе Хрватске’“, *Зборник за друштвене науке*, 35/1963, стр. 120.

⁸¹ Naredba Predsedništva vlade od 26. juna 1941. za sprovođenje zakonske odredbe o osnivanju državnog ravnateljstva za ponovu, *Zločini NDH*, dok. 82.

⁸² S. Milošević, *н. д.*, str. 78, 182–183.

⁸³ I. Balta, *н. д.*, str. 463–464.

⁸⁴ Zakonska odredba o nekretninama Zavoda za kolonizaciju, *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, 1–2/1943.

⁸⁵ Izveštaj Josipa Turkalja od 31. avgusta 1941. Ustaškom redarstvenom ravnateljstvu Banjaluka o pljački imovine pobijenih i proteranih Srba iz Bosanske krajine radi naseļavanja slovenačkog i hrvatskog stanovništva, *Zločini NDH*, dok. 247.

⁸⁶ Okružnica Državnog ravnateljstva za ponovu od 2. jula 1941. svim kotarskim predstojništvima o osnivanju ureda za iselјavanje, njegovoj organizaciji i zadacima; Raspis Državnog ravnateljstva za ponovu od 9. jula 1941. velikim županima o organizaciji poslova oko iselјavanja pravoslavnog stanovništva, *Zločini NDH*, dok. 93, 106.

Власти НДХ су придавале посебан значај Босни и Херцеговини. Муслиманским велепоседницима којима је земља одузета у међуратној аграрној реформи обећаван је повраћај земље, што је требало да чвршће веже муслиманску елиту за усташки режим. Масовна ревизија ипак се није догодила, између осталог и зато што је део сељачког становништва, некадашњих православних кметова који су добили земљу путем аграрне реформе до 1941, прешао у католичанство.⁸⁷

Окупирана Србија

На простору окупиране Србије⁸⁸ није извођена аграрна реформа у међуратном периоду, а током самог рата није било значајнијих промена аграрне политике у домену земљишносвојинских односа. Промене су, међутим, како се чини на основу фрагментарних података, биле нешто израженије током 30-их, када је знатан капитал био пласиран у земљишне поседе, али се не зна како је тај процес изгледао током окупације.⁸⁹ У окупираној Србији десило се сразмерно најмање промена у домену аграрне структуре (изузимајући промене у Банату и на северу Косова). Иако је за простор окупиране Србије, као што је то случај са свим областима где су постојале сталне трупе Вермахта, карактеристично било брзо и масовно страдање читавих јеврејских породица, то није могло знатније утицати на аграрну структуру будући да јеврејско становништво није у власништву имало пуно земљишних поседа.

За простор окупиране Србије карактеристичне су и изразито високе контрибуције у виду пољопривредних производа.⁹⁰ Србији је била

⁸⁷ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945)*, Zagreb, 1978; Н. Kamberović, „О неким иницијативама за ревизију аграрне реформе у Босни и Херцеговини 1941–1942“, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke istorije 20. stoljeća*, Sarajevo, 2011, str. 72–83.

⁸⁸ Реч је о територији која је преостала под управом Савета комесара и касније „Владе националног спаса“ генерала Милана Недића после окупације и анексије Бачке од стране Мађарске, Срема од стране НДХ, као и делова ондашње Јужне Србије од стране Бугарске и Албаније. За општи приказ стања у окупираној Србији видети: М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava u Srbiji 1941–1945*, 1–2, Beograd, 1979; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, нарочито за стање на селу видети: стр. 470–474. За специфично привредна питања, укључујући и пољопривреду видети: Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002.

⁸⁹ Видети: S. Dimitrijević, *Socijalna struktura sela i agrarna reforma u leskovačkom kraju*, Leskovac, 1946, према: N. Gaćeša, *Agrarna reforma*, str. 39.

⁹⁰ N. Živanović, „О неким мерима и методима немачке привредне политике за време окупације Србије и Београда у II светском рату (1941–1944)“, *Istorijski časopis*, 12–13/1963, str. 389–412; N. Živković, „Kontribucije u Srbiji 1941–1944“, *Vojnoistorijski glasnik* (даље: ВИГ), 1/1970, str. 179–202; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1992, str. 470; Ж. Јовановић, *Сељаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд, 1995, стр. 47–60; М. Borković, *n. d.*, str. 71–72.

намењена улога снабдевача Рајха пољопривредним производима, па је овој привредној грани додељен и посебан значај.⁹¹ Сељаштво се због огромних контрибуција нашло у веома тешком положају, а од 1942. пореско оптерећење је порасло за 200%.⁹² Принос пшенице по јутру износио је само око 500 кг. За нову сетву било је потребно 140 кг по јутру, а дозвољена количина жита по члану породице износила је 120 кг. Све преко тога морало се предати по веома ниским ценама.⁹³

Постоје два аспекта која је потребно посебно поменути: правна регулатива у вези са имањима аграрних интересената на подручју које је формално било у саставу Србије и подела земље на коришћење избеглицама досељеним у Србију. О питању имања аграрних интересената већ је говорено у контексту промена насталих у Банату. У суштини, поменутом уредбом Савета комесара они колонисти у Банату и на Косову који ипак нису протерани, постали су безусловни власници својих имања.⁹⁴ Осим тога, октобра 1941. године влада Милана Недића је донела уредбу којом је обезбеђена извесна надокнада онима који су земљу изгубили.⁹⁵

Према подацима послератне Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, на простору окупиране Србије нашло се 241.011 избеглих лица.⁹⁶ Тек неким од њих је у Србији додељена на обраду напуштена и државна земља или она која је припадала пољопривредним установама чији је рад замро (око 3.000 ха). Таква имања су по наредби Комесаријата за избеглице од 28. августа 1941. године дељена сељачким избегличким породицама у закуп под условима који су важили и за претходне закупце. За насељавање избеглица узимана су у обзир и црквена имања и државне шуме. Међутим, само је мањи део избеглица на тај начин могао добити земљу.⁹⁷ Што се тиче већег дела избеглица, најважније је било обезбедити им храну, па је већ Савет комесара донео уредбу о бесплатном прикупљању 1% пшенице за исхрану избеглица.⁹⁸

⁹¹ М. Borković, *n. d.*, str. 37.

⁹² Исто, стр. 251.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Уредба о делимичном укидању мера извршених на основу закона о аграрној реформи, *Службене новине*, 82/41.

⁹⁵ Уредба о давању накнаде лицима оштећеним укидањем мера извршених на основу закона о аграрној реформи, *Службене новине*, (30. октобар 1942), стр. 1.

⁹⁶ Нав. према: S. Milošević, *n. d.*, str. 278.

⁹⁷ S. Milošević, *n. d.*, str. 287–288.

⁹⁸ Одлука о прикупљању 1% пшенице за исхрану избеглица, *Службене новине*, 93/41; М. Borković, *n. d.*, str. 209.

Иако је и НДХ била проглашена за „сељачку државу“⁹⁹ за окупирану Србију посебно је карактеристична веома развијена „сељачка идеологија“ колаборационистичког режима. Ту је приметан својеврсни континуитет са међуратном епохом, уз изузетак ранијег истицања демократског карактера српског народа. Недић је глорификовао сељаштво као национално битну социјалну структуру, што се добро уклапало у националсоцијалистички поглед на свет. Посебно је инсистирао на ре-аграризацији државе и на њеној организацији по моделу „сељачке задруге“ – „задружна држава“ – и на готово мистичној вези сељаштва и земље, што је добро позната идеологема режима који се ослањају на традиционализам, мит, романтичне и реакционарне представе о „народу“.¹⁰⁰ Пољопривреди и сељаштву је додељено видно место и у програмском документу познатом као Српски цивилни/културни план.¹⁰¹

Немачки окупатор је рачунао на пољопривредне производе из Србије, па су становништву наметнуте високе реквизиције, које нису никада у целини прикупљене, претежно због саботаже и прикривања производа. Влада је од сељака захтевала да обраде сваки педаљ земље, под претњом да ће, у случају непослушности и немара, као и у случају да не предају разрезану количину производа, сељаци бити одвође-

⁹⁹ Видети: F. Jelić-Butuč, *n. d.*, str. 190–191.

¹⁰⁰ О томе опширније видети: *Речи генерала Милана Недића српском народу и омладини*, Београд, 1942; *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд, 1942; *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд, 1943; М. Недић, М. Аврамовић, Т. Митровић, *Начела српске сељачке задружне државе: говори председника Српске владе Милана Ђ. Недића, председника Главног задружног савеза Михаила Аврамовића, и председника Главног савеза српских земљорадничких задруга др. Танасија Митровића*, Београд, 1943. У историографији је о томе писано у већем броју радова: Ж. Јовановић, *Сељаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 61–71; Исти, „Српска сељачка држава у ратном програму Милана Недића“, *ВИГ*, 1–2/1996, стр. 118–128; В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, 2, str. 76–77; М. Ristović, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944“, *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa: 1919–1944*, Paderborn, 2001, p. 633–687; Isti, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941–1945“, *Dijalog povijesničara i istoričara*, 3, Zagreb, 2000, str. 203–219; Исти, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1944“, *Нова српска политичка мисао*, 1–4/2006, стр. 67–79; Isti, „Rural ‘anti-utopia’ in the ideology of Serbian collaborationists in the Second World War“, *European Review of History – Revue européenne d’histoire*, 2/2008, pp. 179–192; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1992, str. 222–224, 424–431, 455–470; С. Керкез, „Идеолошке основе аграрне политике у окупираној Србији и село под окупацијом“, *Баштина*, 31/2011, стр. 217–232; А. Стојановић, *Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса Владе Милана Недића (1941–1945)*, Београд, 2015, стр. 246–257, (рукопис докторске дисертације, доступан на веб адреси: <http://eteze.bg.ac.rs/application/showtheses?thesesId=1842> (8. 6. 2015))

¹⁰¹ За општи приказ видети: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план*, Београд, 2012.

ни на принудни рад, а њихово имање уступљено на обраду вреднијем домаћину. Немачки привредни апарат у Србији покушавао је да наметне планску производњу, уз нарочит нагласак на производњи индустријског биља и кромпира. У фебруару 1942. разрађен је једногодишњи план пољопривредне производње, чија је реализација стављена у задатак квислиншкој влади. Такви планови доношени су и наредних година. У сврху унапређења пољопривреде, у Ваљево је децембра 1942. подигнута фабрика „српских плутова“, који су се нашли и на изложби јула 1943. Немачка страна се обавезала да ће обезбеђивати одређене ресурсе (семе, вештачко ђубриво), али никада заправо није одговорила овим својим обавезама.

Још једна важна мера којој је прибегао окупатор била је забрана да се уз важније саобраћајнице сеју пољопривредне културе у ширини од 500 метара. Тако је за пољопривреду изгубљено око 15% површине. Када се наведеним проблемима дода велики број најспособнијег пољопривредног становништва које је рат одвојио од рада у пољу, као и веома брзо опадање броја стоке, неопходне за вучу и ђубрење земљишта, постаје јасно да се производња никако није могла одржати на предратном нивоу. Изузетак је донекле био једино Банат.¹⁰²

Последице: ратна штета у пољопривреди и на газдинствима у Југославији

Масовно убијање становништва, иза којег су остајала напуштена имања, као и протеривање становништва из појединих области главни су генератори промена у аграрној структури насталих током Другог светског рата. На читавом окупираном простору, непосредно после окупације започеле су присилне миграције југословенског становништва, махом српског, црногорског и словеначког, уз промену власништва над земљом у корист успостављених колаборационистичких држава и припадника националних група повлашћених у новом систему. Истраживања која је обавио Слободан Милошевић омогућила су му да закључи да је из домова покренуто око 500.000 људи, углавном из сеоског подручја.¹⁰³ Том броју треба додати број убијених, премда је од поменутих 500.000 расељених било доста оних који су изгубили жи-

¹⁰² J. Luković, „Developing the ‘bread–basket’: Agricultural politics of the German occupying forces in South–Eastern Europe and their impact on rural development“, www.kuleuven.be/icag/files/Jovica_Lukovic.pdf (7. 9. 2015).

¹⁰³ S. Milošević, *n. d.*, str. 374.

воте. У сваком случају, ради се о десетинама хиљада газдинстава која су у току четири ратне године напуштена, конфискована, привремено обрађивана, насељена новим породицама, потпуно замрла, повраћена у чифчијски однос, што је са свим другим последицама по пољопривреду (ратна мобилизација великог дела радно способног становништва, реквизиције, уништавање сточног фонда, престанак активнијег ангажовања државе у производњи и дистрибуцији семена) условило знатне промене у пољопривредној производњи. Коначно, треба додати и да је због одсуства од куће оних који су били у заробљеништву или су учествовали у рату умногоме трпела пољопривредна производња и на оним газдинствима која нису опустела.

За сада је у историографији истражен карактер ратних промена у аграрној структури, али не и њихов обим нити утицај на пољопривредну производњу. Време од четири ратне године кратко је да би се тај утицај уопште измерио и подаци су сасвим фрагментарни, али се са великом сигурношћу може рећи да је економски циљ окупаторских и квислиншких режима у домену аграра било запоседање аграрног земљишта у корист повлашћених националних група, као израз тежње да се, протеривањем „расно неподобних“ са њихових имања, повећа аграрни минимум, превазиђе константна аграрна пренасељеност и обезбеди база за материјално благостање. То се јасно види када се узме у обзир да је нпр. међу насељеним Немцима у Штајерској (зона А) било релативно највише додељених поседа величине од 12 до 20 ха, док је пре протеривања словеначког становништва релативно највећи био удео имања од 1 до 5 ха. Такође је то видљиво из одлуке мађарских власти да свим мађарским породицама које имају мање од 10 кј доделе у допуну земље до тог назначеног минимума.¹⁰⁴

Све помињане мере спровођене су са изразитом бруталношћу, с намером да буду темељне и коначне. Масовна појава избеглица на простору окупиране Србије изазвала је одређену констернацију код немачке окупационе власти, превасходно због организационо-економских проблема који су у вези са тиме настајали у функционисању окупационог и колаборационистичког апарата, али је масовно пресељавање становништва ипак био „патент“ нациста. Заповедник фелдкомандантуре у Нишу, пуковник Фон Ботмер је био зачуђујуће искрен када је писао у једном извештају да би на немачке приговоре бугарским окупа-

¹⁰⁴ Видети: Ј. Мирнић, „Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи“, стр. 13.

ционим снагама због масовног исељавања српског становништва из бугарске и италијанске окупационе зоне могло лако да се одговори примером исељавања Словенаца „које је сигурно већ добро познато“, па би могло бити споменуто и то „да они који одлазе из бугарског и италијанског подручја могу да се одселе са стоком и кућним намештајем, а не само са по 30 кг пртљага по глави и 500 динара“, колико је остављено Словенцима приликом исељавања. Због тога је пуковник сугерисао да „поновно расправљање о тим одласцима има веома мало изгледа на успех“.¹⁰⁵

Када је реч о аграрној структури и променама у њој, са извесношћу се може рећи једино да су те промене биле сразмерно велике и да су биле последица како планова и стратегија окупаторских управа и колаборационистичких режима тако и свеукупне хаотичности ратног стања.¹⁰⁶ Поред масовних злочина, услед којих су опустела бројна имања, најзначајнији подаци на основу којих можемо пратити промене у аграрној структури тичу се расељавања становништва, које је такође утицало на промене у власничкој структури и запуштеност газдинстава.¹⁰⁷

Према сумарним подацима, угашено је око 289.000 газдинстава „са читавим живим и мртвим инвентаром“.¹⁰⁸ Од тог броја, више од 200.000 чинила су расељена домаћинства. Њихово, као и избацивање великог броја бораца и заробљеника из производње такође је представљало вид

¹⁰⁵ Izveštaj feldkomandanture 809, Zbornik NOR, XII-1, dok. 64.

¹⁰⁶ „Разбјање Југославије 1941. и грађански рат и хаос у којем су се нашли њени делови током 1941–44. онемогућавају да се пружи кохерентна слика шта се дешавало са својином, која је несумњиво мењала власника“. *Economic History of Eastern Europe 1919–1970*, I, p. 342. За сумарни приказ насталих промена видети: N. Gačeša, *Agrarna reforma*, str. 27–50.

¹⁰⁷ За најпотпуније истраживање избеглиштва на простору Југославије у Другом светском рату видети: S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981. Детаљнија истраживања постоје и за простор Војводине: Ж. Бјељец, М. Дробњаковић, М. Радовановић, „Миграције становништва Војводине уочи и почетком Другог светског рата“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, ур. Д. Алексић, Београд, 2014, стр. 103–118. Простором мађарске окупационе зоне бави се књига: З. Голубовић, *Шарварска голгота. Протеривање и логорисање Срба Бачке и Барање*, Нови Сад, 1995.

¹⁰⁸ АЈ, Репарациона комисија (54)–1–3, *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941–1945*. Детаљна истраживања ратне штете по окупационим зонама обавио је Никола Живковић. Видети: N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975; Isti, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, Beograd, 1991; Isti, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd, 1985.

ратне штете у пољопривреди.¹⁰⁹ Уништено је 798.132 (61,6%) коњска грла, 2.397.343 (55,6%) говеда, 6.324.000 (63,3%) оваца и коза, 2.123.282 (58,7%) свиње, 12.604.817 (54,4%) живинчади.¹¹⁰ У појединим крајевима сточни фонд дословно је десеткован, а посебан проблем представљало је и то што су у току рата реквирирана најбоља приплодна грла.¹¹¹

Уништено је и око 18 милиона (24,2%) воћних стабала и 84.496 ха (38%) винограда.¹¹² Квалитет преостале стоке био је знатно испод оног од пре рата, а што се тиче воћњака и винограда, процењивало се да је за обнову воћњака потребно десет, а за обнову винограда пет година.¹¹³

Поред тога, опљачкано је и 19 милиона тона житарица и биљних производа (од чега највише сточне хране – око 4,5 милиона тона, затим више од четири милиона тона пшенице, 3,8 милиона тона индустријског биља, 1,9 милиона тона кукуруза, око 1,4 милиона тона кромпира), 2,5 милиона тона млека.¹¹⁴

Од пољопривредних справа и алата уништено је 1.530 трактора, 2.480 парних локомотива, 5.300 мотора, 5.903 селектора и тријера, 46.920 ветрењача, 12.830 вршалица, 1.500 тракторских плугова, 495.890 плугова и ралица, 45.350 сушилица, 12.500 казана за печење ракије и 485.000 сељачких кола.¹¹⁵ Губици у механизацији и справама износили су око 67% предратног инвентара.¹¹⁶

Процењени губитак националног богатства у пољопривреди износио је око 1,7 милијарди долара (односно 12,5% од укупно 13,6 милијарди). Тај губитак националног богатства у пољопривреди значио је губитак од 3,5 милијарди долара националног дохотка (15,8% од укупно 22,2 милијарде).¹¹⁷ Овако процењена ратна штета у пољопривреди подразумевала је: директну штету, као и штету због смањења пољопривредне имовине, затим због смањења пољопривредне производње, потом вредност производа које је окупатор извезао или употребио за исхрану своје војске и штету услед заустављања развоја пољопривред-

¹⁰⁹ АЈ, 4–5–34, „Оштећење пољопривреде у току рата и промене“.

¹¹⁰ АЈ, Репарациона комисија (54)–1–3, *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941–1945*.

¹¹¹ АЈ, 4–5–34, „Оштећење пољопривреде“.

¹¹² АЈ, Репарациона комисија (54)–1–3, *Људске и материјалне жртве*.

¹¹³ АЈ, Савет за пољопривреду и шумарство (4)–2–25, „Ратна штета у пољопривреди, обнова пољопривреде и њени проблеми“.

¹¹⁴ АЈ, 54–1–3, *Људске и материјалне жртве*.

¹¹⁵ *Исто*.

¹¹⁶ АЈ, 4–2–25, „Ратна штета у пољопривреди“.

¹¹⁷ АЈ, 54–1–3, *Људске и материјалне жртве*.

не производње.¹¹⁸ У ову цифру нису урачунати подаци о штети на домаћинствима, већ само на њиховим економијама (газдинствима).¹¹⁹ Према процени стручне пољопривредне комисије при конференцији у Министарству пољопривреде августа 1945, због последица рата, запуштености и ниског квалитета обраде земље, за обнову у ратарству био је потребан петогодишњи период. Рачунало са да би тек 1950. ратарска производња могла да достигне предратну.¹²⁰

¹¹⁸ АЈ, 54-3-11, *Ратна штета пољопривреде*.

¹¹⁹ АЈ, 4-5-34, „Оштећење пољопривреде“.

¹²⁰ АЈ, 4-2-25, „Ратна штета у пољопривреди“.

Summary

Srđan Milošević, MA

Changes in Structure of Agriculture in Yugoslavia caused by Population Displacement during the Second World War

Both occupiers' partition of Yugoslavia in 1941 and the establishment of the collaborationist regimes caused a major change in many aspects of life, including the agrarian structure of Yugoslav territory and the whole agriculture as well. A number of changes regarding the land property relations have occurred within the occupiers' zones of partitioned Yugoslavia and in the territory of quisling formations. These were primarily related to the annulment of the interwar agrarian reform and colonization implemented before 1941, which was accomplished by expelling and killing of former settlers. This particularly applies to the area of the so-called Independent State of Croatia, as well as areas under Hungarian, Bulgarian and Italian occupation. Another important aspect was the forced relocation of natives (mostly Slovenes and Serbs) from the area in which they lived. Furthermore, many farms in Yugoslavia were deserted due to a mass destruction and killing of rural population. According to data obtained during the postwar identification of the World War Two consequences, there were 289,000 completely destroyed households in Yugoslavia.